

Bödök Gergely

Thália Arész szolgálatában: színház és színházi élet Magyarországon a Nagy Háború alatt

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak gazdasági, társadalmi és politikai téren kiemelkedő periódusa az újkori magyar történelemnek, hanem a kulturális élet és a művelődés területén is az egyik legjelentősebb időszaknak számít. A liberális polgári átalakulással párhuzamosan fejlődő tudományos és kulturális intézményrendszernek, valamint a szabadelvű oktatáspolitikának és a polgárosodással együtt járó gyarapodásnak köszönhetően a kultúrafogyasztók köre kitágult és a századfordulóra tömegessé vált. Az egyes társadalmi rétegek kulturális igényei ugyanakkor roppant differenciáltak voltak. A kulturális tagoltságot nagyban meghatározta az adott társadalmi rétegbe tartozók műveltségi foka, az ízlésbeli különbözőségek, mindenekelőtt pedig rendelkezésre álló anyagi lehetőségeik.

A „boldog békeidők” a hazai színházak és a színjátszás történetében is az egyik fénykört jelentik. A reformkori gyökereket követően a századfordulóra létrejöttek az intézményes színjátszás utóbb klasszikussá vált műhelyei, és megszilárdultak a működésükhöz elengedhetetlen finánciális szervezeti keretek. A többfunkciós – zenés és prózai darabok – bemutatására alkalmas színházépítési láznak köszönhetően lassan minden nagyobb város rendelkezett saját színházzal, a színtársulatok száma pedig 1914-re majdnem elérte a negyvenet.¹ A városi társadalomban divattá vált a színházba járás, a kulturális szerepén túl a színházak a társasági élet fontos színtereivé, színészeik pedig a társadalom megbecsült presztízsű polgáraivá váltak.² A nemzeti művelődés, így a gazdag színházi élet centrumának továbbra is Budapest számított. A főváros reformkori klasszicista városképe őrizve a romantikus historizálás és a neogótika jegyeit késői eklektikus stílusban átalakult. A 19. század végére a polgári életformát tükröző reprezentatív bérpaloták emelkedtek, és két boulevard is kiépült (az Andrássy út elődjének számító Sugár út, valamint a Nagykörút), a zavartalan fejlődéssel együtt járó urbanizációnak köszönhetően a századfordulóra a magyar főváros igazi európai metropolisszá vált.³

¹ Az egyik legjelentősebb, színházakra specializálódott építésziroda az 1872-ben, Bécsben alapított Fellner & Helmer volt. Az iroda – döntően „osztrák neobarokk” stílusú – tervei alapján 1872–1914 között 47 színház épült Európában, közülük 30 a Monarchia területén. Ordasi 2003: 7–14.

² Dobszay 2003: 486–489.

³ Gyáni–Kövér 2006: 129–130.

Az Astoria Szállóval szembeni telken 1837-re felépült Nemzeti Színház közel negyven évig az egyetlen magyar nyelvű fővárosi színházként működött. Épületét 1875-ben alakították át, amikor kibővítették és modernizálták. Ugyanebben az évben indult el a szélesebb társadalmi rétegek irányába nyitó Népszínház. Az intézményi háló kiépülése műfaji sokszínűsödéssel is együtt járt: amíg az előbbi repertoárja vegyes – és döntően konzervatív jellegű – volt, utóbbi már egyértelműen a szórakoztatás új kortárs formái felé mozdult el, és könnyed vígjátékokkal, operettekkel és népszínművekkel csábította látogatóit. Ybl Miklós tervei alapján 1884-ben adták át az opera- és balettelőadások színhelyeként működő Operaház neoreneszánsz épületét. Az államilag támogatott intézmények mellett nívós, üzleti vállalkozásként működő magánszínházak is létrejöttek. A könnyed vígjátékok színpadra vitelére szakosodott Vígszínház a millenniumra, a Magyar Színházé pedig egy évvel később, 1897-re készült el. Az 1903-ban megnyílt operettszínház, a Király Színház már a hetedik budapesti színház volt. Nézőközönsége az egész fővárosi társadalmat lefedte, látogatói nem kizárólag középosztálybeliek és városi kispolgárok voltak, mérsékelt jegyárai miatt „franciás” darabjainak megtekintése a legalsó társadalmi rétegek, a városi mukásság és a cselédség számára is vonzó kikapcsolódást jelentett. 1911-ben indult el a szintén olcsóbb előadásokkal előrukkoló Népopera.⁴ Mindezeket túl a pesti polgárság kulturális igényeinek kiszolgálását az orfeumok mellett létrejött szórakoztató kabarék és a csakhamar világhódító útjukra indult „képes mozgók”, vagyis a mozik gazdagították tovább. A fővárosi színházak kiépülése mellett a dualizmus alatt álltak fel a vidéki színjátszás legfontosabb műhelyei is. A temesvári színház épületét 1875-ben avatták fel, a pozsonyi Nemzeti Színházét 1886-ban, a kolozsvári színház társulata pedig 1906-ban költözött az új épületébe.

A HÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK HATÁSA A SZÍNHÁZAKRA

Jelképes, hogy hosszas huzavona után az első világháború kitörésének idejére fejeződött be a Nemzeti Színház Rákóczi úti épületének bontása, és szemléletes, hogy a Nemzeti 1914. június 16-án épp *Az ember tragédiájának* nagy sikerű előadásával zárta az évadot.⁵ A trónörökös, Ferenc Ferdinánd és feleségének halála és a merényletet követően egy hónappal a szerb kormánynak küldött hadüzenet ugyanis a hazai színházak életében is fordulópontot jelentett.

⁴ A Monarchia utolsó évtizedének színházáról lásd Gajdó (szerk.) 2001: 451–861.

⁵ 1875-ös átadása óta a Nemzeti Színház épületének állaga a századfordulóra jelentősen leromlott. A tűz- és életveszélyesnek nyilvánított épületet a hozzá tartozó bérházzal együtt 1908-ban bezárták, a társulatot pedig ideiglenes céllal a Blaha Lujza téren álló – szintén 1875-ben elkészült – Népszínházba költöztették. Az átmenetiségből végül évtizedek következtek, az „Ideiglenes Nemzeti Színház” 1918 őszétől az 1964-es lebontásáig működött a Blaha Lujza téren. A színház bontásáról lásd Balogh-Ebner 2006.

A korszakra kialakult presztízsük ellenére a színészek sem élveztek többletjogokat, így – bár az általános mozgósítás kötelme alól többeknek sikerült magukat kivonni vagy tartalékos tiszti pozícióba kerülni – közülük is sokakat soroztak be katonának. A fővárosi műhelyek közül a Magyar Királyi Operaház személyzetéből „körülbelül ötvennyolc-hatvan” fő, a Nemzeti Színház művészeiből kilenc (a „díszítők és egyéb személyzet” tagjai közül huszonöt) a Vígszínház színészgárdájából ketten (és a „technikai személyzet” tizenöt tagja), a Beöthy László direktor által tulajdonolt két színházból – a Magyar Színházból és Király Színházból – pedig hat művész, tizennyolc zenész és nyolc díszítő került a háború kitörését követően a frontra. A bevonultakat rögzítő ideiglenes lista szereplői közt több neves színészt és rendezőt is találunk. A Nemzeti Színházból behívták Lugosi Bélát és Kürthy Györgyöt, az Opera négy behívott szólísta között ott volt Venczel Béla, a Magyar Színházból pedig a frontra került a filmrendező Kertész Mihály. Önként rukkolt be Beöthy László, akit egyelőre szabadságoltak, illetve a Vígszínház két fiatal igazgatója, Faludi Sándor és ikertestvére, Faludi Jenő, akik már a mozgósítás napján jelentkeztek;⁶ de így tett a Nemzeti Színház színésze, Beregi Oszkár és a neves kabarészerző, Nagy Endre is. A színészek rangfokozatára jellemző, hogy voltak ugyan köztük közlegények, de zömmel tartalékosként, póttartalékosként, őrmesteri, esetenként hadnagyi rangban szolgáltak.

A frontbehívók különösen a vidéki színházak gárdáját tizedelték meg, a társulati tagok kevésbé tudtak mentességet szerezni, mint fővárosi kollégáik. A kritikus helyzetről a *Budapesti Hírlap* 1914. július 29-i számában, azaz már a hadüzenet másnapján így tájékoztatta olvasóit:

„A vidéki színészek legnagyobb része a hadsereg kötelékébe tartozik s ezért a mozgósítás miatt minden társulattól bevonult néhány színész a katonasághoz. A pancsovai szintársulat [...] ebből az okból beszüntette előadásait s főszozlott. A többi szinigazgató most a Színészegyesülethez fordult és jelentést tett arról, hogy csak a legnagyobb nehézségek árán képes előadást tartani. A mennyiben az előadásokat be kell szüntetni, a társulatok a legnagyobb nyomorba jutnak s több társulat már most is segítségért fordult a Színészegyesülethez, illetve a kultuszminiszterhez.”⁷

A vidéki műhelyek közül a kolozsvári és a pozsonyi színház tartozott a szerencsésebbek közé, ahol, nehézségek árán ugyan, még 1914 augusztusában is tudtak előadásokat tartani, igaz, ekkorra már más-más pénzügyi rendszerben működtek.

„A kolozsvári színháznál a színészek megkapják a teljes fizetésüket és szerződésük épp úgy érvényben van, mint a háború előtt való időben. A pozsonyi színházban az

⁶ Bevonult színészek. *Pesti Napló* 1914. augusztus 15. 13.

⁷ A vidéki színészek és a mozgósítás. *Budapesti Hírlap* 1914. július 29. 11.

előadásokat konzorciális alapon rendezik. A befolyó jövedelmekből gázsijuk arányában részesednek a színészek és színésznők.”

– értesülünk a finanszírozási nehézségekről egy, a Színészegyesület 1914. augusztus 27-i elnökségi üléséről tudósító újsághírből.⁸

A szórványos áthidaló, rögtönzött megoldások ellenére a katonai behívók miatti színészhiány hamar kritikus szintet ért el. Az országosan ismert, neves, vezető fővárosi színészek között fordult inkább elő, hogy némelyek sikerrel kerültek el a tényleges harctéri szolgálatot, és népszerűségükre építve inkább a hátszágban vállaltak szerepet az ekkor indult különféle propagandisztikus előadások szereplőiként, esetleg a háborús erőfeszítésekre, kitartásra és adakozásra készítő karitatív felhívások és mozgalmak támogatóiként.

A háború kitörésekor szinte általános vélekedés volt, hogy amíg a katonák a fronton a vérüket ontják, nem illik az otthon maradt lakosságnak önfeledt szórakozással múlatni az időt. Az erkölcsi kifogások mellett komoly súllyal esett latba a besorozások miatt jelentkező színészhiány, valamint annak a kérdése is, hogy a háborúval együtt járó drágaság és megszorítások következményeként marad-e egyáltalán fizetőképes kereslet az előadásokra.⁹ A morális kétség és a bizonytalan jövő miatt az állami színházak szeptemberben zárva maradtak. A felborult terveket és a háború kitörésével megváltozott helyzetet a Nemzeti Színház igazgatója, Tóth Imre így foglalta össze:

„Tegnap kellett volna megnyitnunk a Nemzeti Színház új szezonját. A miniszterium azonban úgy határozott, hogy *a színházat nem nyitja meg* és az előadások megkezdésének időpontját későbbben fogja közölni a közönséggel. Az előadások meglehetősen nehézségekbe ütköznek: azok a tervek, a melyeket a múlt szezon végén az idei évad számára összeállítottunk, felborultak: teljesen új munkaprogramot kell összeállítanunk. A színház tagjai egy részét behívták katonának és a műsor összeállításánál erős figyelemmel kell lennünk a közönség érzelmeinek fordulására is: *francia darabot nem adhatunk, angol darabot nem adhatunk* és a régi magyar írók műveiből sem igen állíthatjuk össze műsorunkat, mert *a régi hazafias darabok tele vannak szitkokkal az osztrákok ellen...* Ilyenformán magyar írók műveiből fogjuk összeállítani a műsort, de bizonytalan, hogy mikorára, mert nem tudom, hogy mikor nyitjuk meg a színházat.”¹⁰

A Nemzeti Színház távlati terve a háború győztes befejezésének optimista crédójára épült. Eszerint – ahogy azt egy cikk a kultuszminisztériumból vett értesülésre alapozta – az intézmény kapuit újra majd „az osztrák-magyar seregeknek

⁸ Színészek dolga és a háború. *Budapesti Hírlap* 1914. augusztus 25. 12.

⁹ Csiszár–Gajdó 2011: 49.

¹⁰ Mikor nyitják meg a Nemzeti Színházat? *Az Est* 1914. szeptember 3. 6. (Kiemelések az eredetiben.). Ugyanő a Nemzeti szeptember elsejére tervezett megnyitásának elhalasztásáról: A Nemzeti Színház megnyitása. *Magyar Színpad* 1914. szeptember 4. 2.

az oroszok felett aratott legközelebbi győzelme után, mintegy ünnepélyképpen, fogják megnyitni”.¹¹ Az állami műhelyek évadnyitói az átszervezések következtében és a teljesen új műsorkínálat kialakításáig végül nem heteket, hanem hónapokat késtek, és csak 1915 januárjában indultak újra. A közel nyolc hónapos kiesés és az erkölcsi okokból foganatosított zárvatartás teljes mértékben kontra-reaktív bizonyult. A népszerű képes hetilap, a *Vasárnapi Újság* egyik tárcájának szerzője az újranyitást követően számon is kérte az eltelt időt a Nemzetin, felhántorgatva, hogy az mintaadó színház létrejelelfelejtette, „mi a kötelessége a mai komoly időben”, ráadásul a színészeire is a „kényszerű tétlenség nyomasztó és szégyenletes terhét” helyezte. A névtelen szerzőnek abban kétségtelenül igaza volt, hogy a késlekedés egyáltalán nem volt indokolható az érdektelenséggel és a háború következtében a közönség részéről tanúsított önmérséklet szempontjával: a magánszínházak és a Népopera zenés előadásainak látványos sikere éppen ennek ellenkezőjéről tanúskodott.

„A Nemzeti Színház is végre valahára megnyitotta kapuját, a mely a háboru kitörése óta zárva volt. Nehezen érthető, hogy miért csak most. Hiszen a mi fővárosunkat nem fenyegette ellenséges invázió, mint Párist; azt sem lehet mondani, hogy a közönség a háboru izgalmában elidegenedett volna a színházaktól, a Vígszínház, a Király-színház, majd valamivel később a Magyar Színház, melyek részben már kezdettől fogva folytatták játékuakat, nem panaszkodhatnak a közönség érdeklődésének hiánya miatt. Az a szinte lavina-szerű tömeges érdeklődés pedig, a melyet a közönség minden rétege a zenei előadások s különösen a filharmonikusoknak a Népoperában tartott hangversenyei iránt tanúsít, – inkább arra vall, hogy az emberekben ég a vágy, legalább pillanatokra felszabadítani lelküket a háború nyomása alól, a művészethez fordulni, hogy kikapcsolódhassék a szomorúság, a gondok, az aggodalmak izgalmaiból. A népek mai hangulata épen a magasabb stílu művészetnek lehet kedvező. [...] A művészet a legjobb búfelejtő és gondűző s a mai ember megszokta, szinte a szervezete is megkívánja, hogy élete szorongattatásaiban vigasztaláshoz forduljon. Valóban el lehet mondani, hogy egyetlen komoly okot sem lehetett felhozni a mellett, hogy a nemzeti Színház ne tartson előadásokat s minden ok a mellett szól, hogy igenis tartson előadásokat.”¹²

A hadüzenetet követően a főváros sem maradt teljesen előadások nélkül, a pesti polgárok szórakoztatását Budapest nyári játszóhelyei biztosították. Feld Zsigmond Budapesti Színháza a *Szervusz Belgrád!* című „látványos csataképet” adta, míg a budai Horváth-kertben működő Színkörben a kacagtató, vidám operettet, *A milliárdos kisasszonyt* tűzték műsorra.¹³ Az Uránia Nemzeti Színház épülete pedig több ízben adott helyt az 1914 őszétől szervezett „háborús délutánok” című propagandisztikus célú, időnként mozgófényképekkel is kiegészített

¹¹ Mikor nyitják meg a Nemzeti Színházat? *Az Est* 1914. szeptember 3. 6.

¹² A Nemzeti Színház újra megnyit. *Vasárnapi Újság* 1915. január 3. 94.

¹³ Csiszár–Gajdó 2011: 50.

hadi előadásoknak.¹⁴ A háború előtti látványos fejlesztéseknek és építkezéseknek köszönhetően a Városliget szinte teljesen megújult, a főváros legnagyobb közparkja pedig ezekben az években is a lakosság és a szabadságos heteiket töltő fővárosi bakák szórakoztatására szolgált.¹⁵ Nyitva maradtak az éjszakai élet legnagyobb fővárosi mulatói is.¹⁶

Az állami intézményektől eltérően a Vígszínház, a Király Színház és más magánszínházak a hadüzenetet követő néhány hetes szilenciumot követően újra megnyitották kapuikat, és augusztus végére új darabokkal jelentkeztek. Ebben a „különködésben” az állam által fenntartott műhelyektől eltérő működési modell játszott leginkább szerepet, üzleti vállalkozásokként kevésbé függtek az állami elvárásoktól, és – a későbbiek fényében igazolhatóan – jobban éreztek rá a közönség igényeire. A közhangulat éppen arról árulkodott, hogy a háborús viszonyok mellett a színházi előadások nyújtotta kulturális élményekre, a kabarék önfeledt szórakoztatására még nagyobb igény mutatkozott, mint békeidőben. A kulturális kereslet korai felismerésének köszönhetően sikerrel töltötték be az állami színházak szünetelésével keletkezett űrt, és sokan hamar komoly haszonra tettek szert. A háború alatt a Vígszínház a legvirágzóbb gazdasági vállalkozássá vált, bérlőtársaságának elnöke, Faludi Gábor pedig nemcsak hogy a vártnál nagyobb mértékben és gyorsabb ütemben törlesztette a színház kölcsönét, hanem gyarapodó vagyona miatt hamarosan a hadimilliomosok között emlegették a nevét.¹⁷

A főváros állami intézményeitől külön utat követett az egyaránt Beöthy László direktor által tulajdonolt Magyar Színház és Király Színház társulata is: azok a színészek, akik elkerülték a besorozást, a pozsonyi társulathoz hasonlóan 1915 májusában konzorciumot hoztak létre. Ez azt jelentette, hogy az előadásait és a próbáikat ettől fogva maguk szervezték, a redukált fizetésüket pedig az előadásokon befolyt összegből osztották szét – korábbi fizetéseik arányában.¹⁸ A gyorsan jelentkező nehézségeket arányosan kezelni próbáló modellt látva már az első háborús év szeptemberében az Országos Színészegyesület igazgatótanácsa a színtársulatok számára a „konzorciális alapra” történő átállást javasolta – az igazgatók vezetése mellett, a kultuszminisztériumot és a városi hatóságokat pedig a színházakra háruló terhek mérséklésére kérték.¹⁹

¹⁴ Balázs 2016; Turbucz 2016.

¹⁵ Perczel 2015: 127.

¹⁶ „[Ú]gymint a Fővárosi Orfeum, a Royal Orfeum (a háború első heteiben már Nemzeti Orfeumra változtatta nevét), a Wertheimer-féle Kristálypalota, a Wabitsch Lujza tulajdonát képező Télkert (Jardin d’Hiver) teljes üzemmel működött, mert a hatóságok – nagyon helyesen – nem akarták egészen megbénítani az éjjeli életet, nehogy az amúgy is ideges lakosság még jobban elkeseredjék.” Kovács 1922: 23–24.

¹⁷ Csiszár–Gajdó 2011: 59. A Vígszínház éves nyereségét 1918-ban negyedmillió korona körüli összegre becsülték. A háborús vereség, majd a forradalmakat követő gazdasági összeomlás következtében viszont, sokak megtakarításaihoz hasonlóan, a színház hadikölcsönkötvényekbe fektetett pénze is elúszott. Gajdó 2014: 43.

¹⁸ „A bájos ismeretlen”. *Népszava* 1915. május 30. 11.

¹⁹ Színtársulatok konzorciális alapon. *Pesti Napló* 1914. szeptember 1. 13.

A megélhetéshez elengedhetetlen anyagiakon túl külön fejtörést okozott a műsorkínálat kialakítása: az ellenséges antanthatalmak darabjait ugyanis betiltották, így neves francia, angol és olasz szerzők darabjai kerültek ki a repertoárból. Sok klasszikus mégis nélkülözhetetlennek számított, a kialakult helyzetet ezért azzal a trükkel próbálták áthidalni, hogy nem a műsorra tűzött előadások szerzőit tüntették fel a plakátokon és a színlapokban, hanem helyettük a darab magyarra fordítóját szerepeltették.²⁰ Így a Vígszínház látogatói Heltai Jenő és Molnár Ferenc nevével találkoztak. Sikeres volt az a törekvés is, hogy régi neves magyar darabokat újítsanak fel, a magyar szerzőket pedig új darabok és zenés színművek írására sarkallták. Ennek köszönhetően a háborús évek repertoárjában megnőtt a magyar darabok súlya. Voltak persze, akik nem tartották be az ellenséges államok szerzőit sújtó szigorú cenzúrát. A tilalmat „kijátszók” közé tartozott az 1915. január 28-án újra előadást bemutató Nemzeti is, ami talán ezzel is iparkodott pótolni a kiesett bevételt és visszacsalogatni nézőit. Az újrainytást követően az évad tervezett programjáról nyilatkozó igazgató, Tóth Imre sajátosan érvelt a döntés háttéréről:

„Az első hetek műsorát a színház régi darabjaiból állítjuk össze. Az idegen szerzők közül Shakespeare-t és Molière-t fogjuk adni: az előbbi nem angol, az utóbbi nem francia, hanem mindkettő az egész emberiségé. Februárban kerül sor az első ujdonságra, az »Odysseus öröksége« című tragédiára [...] Szó van ezen kívül még két magyar szerző közös művéről, amely azt hiszem, nagy feltűnést fog kelteni, a tárgyalások azonban még nem fejeződtek be, erről tehát nem szólhatok. [...] A színház személyzete a régi: Kürti József, Kürthy György, Hajdu József és Garamszegi Sándor katonai szolgálatot teljesítenek. [...] A szezon terjedelme sok körülménytől függ, azt hiszem azonban, hogy játszani fogunk, mint más években, júniusig.”²¹

A háború alatt a hatalom nem nélkülözhetette a hátország lakosságának támogatását és egyetértését. A belföldre irányuló propaganda célja ezért a háborús hangulat emelése, majd – a háború elhúzódásával – a harcokból fokozatosan kiábránduló tömegek egyre apadó lelkesedésének „ébredtetése” volt. A propagandaüzenetek célba juttatása érdekében az állam előszeretettel vette igénybe köztisztviseltekben álló személyek – köztük színészek – segítségét, így találunk színészeket a hadikölcsönjegyző-kampányok népszerűsítői között is, és többeket ábrázoltak katonaruhában pózolva, valójában nem háborús, hanem műtermi körülmények között készített felvételeken.²² Az állam felismerte a színházakban rejlő propagandalehetőséget is, így a döntően erkölcsi dilemmákból fakadó bizonytalankodást követően műsorra tűzött új bemutatók valóságos propagandadarabok-

²⁰ Magyar 1979: 110–111.

²¹ Tóth Imre a Nemzeti Színház munkaprogramjáról. *Az Est* 1915. január 29. 6. A Nemzeti Színház 1915. január 28-i nyitó előadásáról lásd Nemzeti Színház. Megnyitó előadás január 28-án. *Budapesti Hírlap* 1915. január 29. 2.

²² Az első világháború alatti szerzteágazó propagandáról lásd ifj. Bertényi et al. (szerk.) 2016.

nak tekinthetők. A színhelyeiket illetően többnyire a fronton vagy egy hátországi otthonban játszó előadások célja a hazafias, patrióta szellem és a háborús elkötelezettség fenntartása volt.²³

A Szerbiának küldött hadüzenet napján arról tudósította olvasóit a *Budapesti Hírlap*, hogy másnap a Budapesti Színházban kerül bemutatásra a *Szervusz Pest* operett szerzői, Feld Mátyás és Faragó Jenő által írt „új, hazafias csatakép”, a *Szervusz Belgrád*. A rövid színházi tudósítás szerint a darabban „kivált hatásosak lesznek a női hadsereg jelmezei”.²⁴ Csak másnap derült ki, hogy időközben a darab férfi főszereplőjét, Sarkadi Aladárt is mozgósították, az előadás napján így a szerepébe – a „közönség tetszésére” – Feldnek magának kellett beugrania.²⁵ Az uralkodó születésnapján, 1914. augusztus 18-án, a Király és a Magyar Színház egyesített társulata az első – *Ferenc József azt izente!* című – alkalmi színdarabot tűzte műsorra, amely tartalma szerint abszurd kísérlet volt az 1848-as kossuthi függetlenségi hagyomány és az agg uralkodó kultuszának összebékítésére. Mindjárt a lelkesítő darab első képében Kossuth-nóta szólt, és egy Segesvárnál elhunyt öreg negyvennyolcas honvéd kelt életre, aki megifjodva állt be az oroszok ellen hadakozó Ferenc József császár hadseregébe. Az oroszellenesség 1914-ben könnyen volt párhuzamba állítható 1848-cal, de az már erősen szelektív műltszemléletet tükrözött, hogy a darab nem feszegette a másik korabeli ellenfél, a Habsburg Birodalom uralkodójának felelősségét a szabadságharc leverésében – az agg uralkodó hét évtized alatt ellenségből népeinek bölcs atyjává szelídült. A több színhelyen játszó előadás sztereotip alakjai – a huszár, a szervezett munkás, a vöröskeresztes ápolónő: Mici, a leplezett aljas szerb kémnő, a mindenkor hősiesen küzdő magyar bakák – végigkalauzolták a nézőt téren és időn: a hátországi, a harctéri, a fővárosi és berlini jeleneteken keresztül a mozgósítástól a háborús győzelem kivívásáig. A végig hazafias motívumokra, szimbolikára és nemzeti erények hangsúlyozására építő darab utolsó színpadképe (amelynek címe *Isten álld meg a magyart!* [sic!] volt) a nemzeti himnusz eléneklésével zárult.²⁶

Augusztus végén rukkolt elő *Mindnyájunknak el kell menni* című új darabjával a Vígszínház társulata.²⁷ Ennek záróakkordja fél évszázaddal a háborút követő időbe, 1964-be röpítette nézőit. A zárójelenet a Nemzeti Múzeum dísztermében játszódott, ahol az utolsó háborúról készült kiállításon két legyőzött ellenfél – a szerb király és az orosz cár – koronája is egy vitrinben volt kiállítva. A dialógusokból kiderül, hogy eddigre Oroszország államformája is köztársaság lett, a világban béke honolt – így a háborút megjártak unokái számára a fegyverek sem

²³ Gerő 2016.

²⁴ Szervusz Belgrád. *Budapesti Hírlap* 1914. július 28. 15.

²⁵ Mikor a szerző ugrik be. *Budapesti Hírlap* 1914. július 29. 9; Mészáros 2014a.

²⁶ Csiszár–Gajdó 2011: 50–53. Rövid kivonatát lásd. A „Ferenc József azt izente...” szövege. *Magyar Színpad* 1914. augusztus 25. 2.

²⁷ Rövid kivonatát közli: A „Mindnyájunknak el kell menni” szövege. *Magyar Színpad* 1914. szeptember 4. 3.

ismertek, a diadalmas magyar csapatok pedig felszabadították a rabigaikból a lengyeleket, a románokat és a zsidókat. A futurisztikus előadás utolsó képe így zárult:

„Most egészen sötét lesz, csak a két kép – hátul a falon – úszik ragyogó világosságban. Távrolról harangkongás. A két kép, Vilmos császár és Ferenc József képe, megelenedik. [...] Kezet nyújtanak egymásnak:

Vilmos: Látod, boldog a magyar... és ez a te műved.

Ferenc: És boldog a világ, mert így akartad ezt, te hű barát.

Vilmos: Nem éltünk hát hiába.

Ferenc: Az örök békét mi adtuk nekik!...”²⁸

Nagy dolog a háború címmel 1914. szeptember 24-én mutatták be az író, Vágó Géza színművét a Király Színházban. A darabban a faluból a frontra került honvédek a „muszka zászló” megszerzéséért küzdöttek, ezt hazahozva nyerhették el ugyanis az otthoni kocsmáros lányának kezét. A versengésből végül a csellematónának állt bátor zsidó fiú kerül ki győztesen. Az „énekes játék” négy képből állt: 1. A gyáva legény, 2. A megváltók, 3. Misó angyal lesz, 4. Virradat.²⁹

A felnőtteknek szóló, sorra megjelenő, egyszerű üzeneteket hordozó propagandadarabok mellett minden évben előrukkoltak külön a gyermekeknek és az ifjúságnak szóló hazafias, „vidám énekes látványosságokkal” is. Elsőnek 1914-ben, karácsony előtt adták Komor Gyula dramaturg és Stefanidesz Károly zeneszerző készítette mesedarabot, a *Szepe, a főcserkész*. A darab, leírása szerint:

„[A] cserkészeket vonultatja egy derék hazafias érzelmű sváb ember, Szepi vezetésével Szerbia földjére, a hol fogságba ejtik a királyt, a folyóba kergetik a komitácsik seregét és tömérdek kaland után, kincssel és diadallal térnek haza. A vidám, ügyesen szőtt darab pattogó, magyaros muzsikáját Stefanidesz Károly írta. A főszerepeket a ma délutáni bemutatón Sarkadi Aladár, Balassa Jenő, Gombaszögi Ella, Pécsy Blanka, Dergán Blanka, Pallay Rózsi játszotta. Felvonásvégeken tömérdek volt a taps és kihívás.”³⁰

A sikeres páros ezt követően is több műsoron dolgozott együtt; a háború alatt megjelent darabjaik a következők voltak: *Hindenburg bácsi* (1915), *Az a huncut kéményseprő* (1916), *A kedélyes lovasrendőr* (1917), *Fejtörő Boldizsár* (1918).³¹ A színházak a propagandadarabok és a moziműsorok sikere ellenére

²⁸ Csiszár–Gajdó 2011: 54.

²⁹ Gerő 2016: 15–16. Rövid kivonatát lásd: A „Nagy dolog a háború” szövege. *Magyar Színpad* 1914. október 9. 3.

³⁰ Szepi, a főcserkész. *Budapesti Hírlap* 1914. december 20. 17.

³¹ Hindenburg bácsi. *Színházi Élet* 1915. november 28. – december 5. 21; Az a huncut kéményseprő. *Színházi Élet* 1916. december 17–24. 42; Kedélyes lovasrendőr. *Színházi Élet* 1917/52. 47; Fejtörő Boldizsár – A Vigszínház gyermekdarabja. *Színházi Élet* 1919. február 20.

csak rövid ideig tudták több-kevesebb sikerrel ellensúlyozni a háború elhúzódsával párhuzamosan romló közhangulatot. 1914 ősztől újra előszeretettel nyúlnak vissza a korábbi klasszikus, jól bevált előadásokhoz.

A háborús években hódító útjára indult szórakoztató operett első nagy sikere a *Mágnás Miska* volt 1916-ban. Az író, Bakonyi Károly és Szirmai Albert komponista darabját elsőként 1916. február 12-én a Király Színházban mutatták be.

„[A siker] a mai bemutatón rendkívül zajos volt. A legtöbb énekszámot megújrazták, a szerzőket a főbb szereplőkkel sokszor kitapsolták. Fedák Sári genialis színészalakítása váltotta ki a legfőbb tapsot; amilyen tórülmetszett, földszagu volt mint parasztleány, olyan pompásan parodisztikus volt, mint álgrófnő. Lábas Juci nagyon szépen énekelte Rolla grófnő énekszámait, ízléssel és természetességgel játszott, egész alakítása meglepő művészi fejlődésről tanuskodott.”³²

A frontgyőzelmek elmaradását igyekezett kompenzálni önfeledt szórakoz(tat)ással a kor másik sikerdarabja, a bécsi bemutatót követően majd egy évvel később, elsőként 1916. november 3-án színpadra vitt *Csárdáskirálynő*. Kálmán Imre háromfelvonásos „operettszenzációjának” női főszerepét a *Három a kislányban* sikert arató B. Kosáry Emma játszotta, partnere Király Ernő volt. „Kétségtelen [...] hogy a »Csárdáskirálynő« egymaga fogja betölteni a Király-Színház idei téli szezonját” – előlegezte meg előre a darab kedvező fogadtatását a magyarországi színházi világ vezető folyóirata.³³

A SZÍNÉSZEK A HÁBORÚ IDEJÉN

A hadba vonult színészek élete semmiben nem különbözött a többiekétől, legfeljebb szenzitívebb lélekkel élték meg és át a küzdelmeket, mint a döntően paraszti hátterű sorstársaik. A közkatonákhoz hasonlóan teltek a háborús mindennapjaik: készültek a harcokra, ha tehették, akkor szórakozással ütötték el az időt, és személyes tapasztalatokat szereztek az ütközetekről. Közülük is sokan veszítették az életüket a fronton. Az eltűnt és elesett színészekről a színházi világ lapjai és a napilapok is több esetben tájékoztatták az olvasókat. Az Incze Sándor – és távollétében Korda Sándor – által szerkesztett *Színházi Élet* című lap háború előtti utolsó száma épp a merénylet napján jelent meg, ezt követően a hetilap fél-éves kihagyás után, csak 1915 januárjától indult újra. Az új „háborús szám” rögtön a *Színházi világ a háborúban* című vezércikkkel nyitott, ami a frontra került színészekről szólt. A név nélkül közölt vezércikk számba vette nemcsak a bevonult, de a harcokban időközben elhunyt vagy hadifogságba esett színészeket,

³² Mágnás Miska. *Budapesti Hírlap* 1916. február 13. 12.

³³ A „Csárdáskirálynő”-ről. *Színházi Élet* 1916. október 22–29. 16.

nyomatékosítva, hogy a „fájdalmas lista – sajnos – nem teljes”, mert sokan vannak, akikről egyelőre nincs biztos hír, vagy eltűntek.³⁴

Ha nem is olyan mértékben, mint a háború forgatagába kerülteké, az itthon maradt színészek élete is gyökeresen megváltozott ezekben az években, a háborús közállapotok ugyanolyan mértékben sújtották őket, mint bárkit a hátsó ország társadalmából.³⁵ Azok, akik szerződés híján maradtak, és nem kerültek be egyetlen, bizonyos védeltséget jelentő konzorciumba sem, leginkább a fővárosban igyekeztek munkát találni és alkalmi társulatokba szerveződve, daltársulatokat alakítva pénzkeresethez juttatni magukat és családjukat. Így a háború elején hamar az a faramuci helyzet állt elő, hogy egyszerre volt jelen a besorozások következményeként jelentkező nagyfokú színészhány és a bezárt vagy működésüket ideiglenesen felfüggesztő intézményekből szélnek eresztett – a fővárosban szerencsét próbáló – állástalan színészek tömeges feltűnése.

A vendéglők és kávéházak alkalmi színpadaira szorult ad hoc módon szerveződő formációk darabjainak tartalma ellenőrizhetetlen és szabályozatlan volt. Ezért annak érdekében, hogy a vendéglők és kávéházak rendjét fenntartsák, minimálisan kikötötték, hogy a forgalmasabb helyeken fellépő alkalmi társulások milyen előadásokkal léphetnek fel, hogyan gyűjthetnek pénzt a produkcióikkal, de rendelkeztek a fellépések időtartamáról is.

„A főkapitány méltányolta a színészek helyzetét, kijelentette, hogy a háború tartama alatt kivételesen megengedte, hogy egyes művészi társaságok ének, zene és szavalati előadásokat tarthassanak és azután gyűjthessenek. Az üzlettulajdonos engedelmén felül azonban kijelentette a főkapitány, hogy ugyanegy helyiségben ezek az előadások félórán túl nem terjedhetnek és csak hazafias számok adhatók elő. Nem szabad beléptídjat szedni, műsort árulni és színpadot felállítani és színpadi kellékeket alkalmazni.”³⁶

Az önkéntes adományozás és a darab hazafias jellegének fenntartása mellett azért, hogy ne válhasson egy adott kávézó üzletszerű, rendszeres fellépések színhelyévé, a főkapitány leszögezte azt is, hogy „csupán olyan eszközt szabad igénybe venni, amely a színészek kitűzött célját szolgálja, de nem juttat jövedelmet az üzlettulajdonosnak is”.³⁷

Mivel – a sajtócikkek szerint – az állás nélkül maradt színészek száma már a nyár végére meghaladta a kétezret,³⁸ a fővárosi lehetőségek még inkább korlátozottá váltak, a zsúfoltság miatt a különböző művészestek és rögtönzött bemu-

³⁴ A színházi világ a háborúban. *Színházi Élet* 1915. szeptember 5–12. 2. A harcokban elhunyt színészekről a *Színészeti Közlöny* is rendre beszámolt: Hősi halált haltak. *Színészeti Közlöny* 1916. február 12. 2.

³⁵ A hátsó ország első világháborús mindennapjairól lásd Bődök 2016.

³⁶ A kereset nélküli színészek és artisták vállalkozása. *Pesti Napló* 1914. szeptember 1. 13.

³⁷ A kereset nélküli színészek és artisták vállalkozása. *Pesti Napló* 1914. szeptember 1. 13.

³⁸ Színészek kenyérkeresete a háborús időben. *Pesti Napló* 1914. augusztus 13. 12. A *Színészeti Közlöny* 1915. októberi száma 360–400 bevonult színészegyesületi tagról tudósít, a háborús

tatók minimális és igencsak töredékes bevételt jelentettek. A fővárosba tódult „színész-katonák” különlegesen válságos – és kilátástalan – helyzetét és a *Pesti Napló* így közvetítette olvasóinak:

„Nincsen semmiféle foglalkozási ág, amelyet a háborus világ miatt beállott változások annyira érintenének, mint a színészeké és az artistáké. Nekik nem kellett háboruba vonulniok, hogy az állásukat elveszítsék, mert a színházakat mind bezárták s nagy részben a kabarékat, mulatóhelyeket is. A muzsák a fegyvercsörgés előtt elmenekültek s a színpadok és a brettlik élete megszűnt úgy a fővárosban, mint a vidéken. S most, amikor a művészek kezéből kihullott a szerepkönyv, amikor igazán kiestek a szerepükből, olyan tömegekben láthatók itt Budapesten, mint még soha. Mintha külön plakátokat ragasztottak volna ki a színészmozgósításra, olyan gyorsasággal vonultak be Budapestre és elfoglalták táborhelyüket – a kávéházakban. [...] A színészek megállapították, hogy nagy baj van. Ez az állapot hónapokig eltarthat, megélni pedig csak legfeljebb két hétig tudnak. Tehát valamit kell csinálni. Valami okosat!”³⁹

Külön gondot okozott, hogy a zavaros helyzetben sok műkedvelő amatőr is igyekezett magát állástalan színésznek kiadni, ily módon rombolva a színészek presztízsét és növelve a képesítés nélküli konkurenciát. A kereset nélküli színészekből alakult „dalosok” ezért már 1914. augusztus közepén az Országos Színészegyesület vezetőségéhez folyamodtak olyan igazolványért, amely tanúsítja tagságukat az Országos Színészegyesület sorai közt. Egyúttal a fővárosi „kávésókat és vendéglősöket” is felkérték, hogy a „helyiségükben megjelenő dalosoktól ezt az igazolványt kérjék”. Ezenfelül a frontra kerültekkel való szolidaritás jeleként döntöttek arról is, hogy a dalosok „napi bevételük egy részét a színészegyesületnek letétbe helyezik, a bevonult színészek családtagjai részére”.⁴⁰

A mélyszegénységbe került színészek helyzetén az Országos Színészegyesület a háború kezdete óta változatos módon próbált segíteni sorozatos felhívásaival közbenjárva az érdekükben. Külön kérelmezték, hogy az étterem- és kávéház-tulajdonosok helyiségeikben tegyék lehetővé az önhibájukon kívül állástalanná vált színészek alkalmi fellépéseit és próbáit.⁴¹ Az egyesület tisztviselői felléptek annak érdekében is, hogy a munkaerőt kereső fővárosi hivatalok kiegészítő tisztviselőként utcára került színészeket is alkalmazzanak. Az igazgatóság és a központi iroda törekvései nem voltak hasztalanok: többeket sikerült – ugyan nem egészen testhezálló, mégis szerény jövedelmet hozó állásokhoz juttatni. Voltak pincéreként,

időben 32 direktorból pedig 20–22 tud dolgozni, bár egyik sem „complett társulattal” – olvashatjuk ugyanott. *Mariházy* 1915: 1.

³⁹ A színész-hadsereg. *Pesti Napló* 1914. augusztus 8. 9.

⁴⁰ A szerződés nélküli színészek. *Pesti Napló* 1914. augusztus 16. 11; A kenyér nélkül maradt színészek. *Budapesti Hírlap* 1914. augusztus 16. 8.

⁴¹ Az állás nélkül maradt színészek érdekében. *Pesti Hírlap* 1914. augusztus 10. 8.

díjnokként munkát szerző társulati tagok – sőt akadtak, akik még újságárus rikancsnak is jelentkeztek.

„Legutóbb a budapesti villamosvasutak igazgatóságainál járt el ebben az irányban a Színészegyesület és az igazgatóságok késznek nyilatkoztak arra, hogy a színészeket kalauzoknak alkalmazzák. A közuti vasut szolgáltatába máris igen sok színészt vettek föl, a kiket most tanítanak be, úgy, hogy néhány nap múlva már megfognak jelenni a villamosokon táskával, sapkával a színészkalauzok. Egyéb hivatalokban is sikerült néhány színészt elhelyezni.”⁴²

A társulatok állástalan nőtagjainak helyzete férfi kollégáikhoz képest is kétségbeesettebb volt. Ugyan a küzdelem elhúzódásával később már jócskán találni nőket korábban férfiak által űzött szakmákban – így például kocsisként, villamoskalauzként, tűzoltóként vagy postásként dolgozva – a háború kezdeti szakaszában ennek a tabunak a ledöntésére még nem került sor. Éppen ezért – ahogy ezt a *Népszava* egyik korabeli száma hangsúlyozta – férfi társaikhoz képest „[e]gészen másképp áll a dolog a színésznőknél, akik ez idő szerint a legsiralmasabb helyzetben vannak, fizetést nem kapnak, segélyeket nem utalnak ki részükre és kereseti forrásuk sincs”.⁴³

Az Országos Színészegyesület hatásköre mindvégig korlátozott volt, segélyalapja pedig hamar kimerült, a színészek ezért építettek a társadalmi szolidaritásra is. „Thália nyomorgó papjai már a társadalom emberszeretetéhez kénytelenek apellálni a Hamlet aktuálissá vált nagy problémájával” – tudniillik a „lenni, vagy nem lenni?” kérdéssel – az önerejükben rejlő lehetőségeik kiaknázását követően.⁴⁴ A korszak sajtójában a legkülönfélébb segítő célzatú akciókkal és törekvésekkel találkozunk. A kialakult helyzetre tekintettel egyes helyi munkásbiztosító pénztárak kiterjesztették a biztosítást a válságos helyzetbe jutott színészekre is. A szabadkai kerületi munkásbiztosító pénztár például a helyi színigazgatóval és társulati tagokkal megállapodott, hogy betegség esetén „a segédszínészek a harmadik, az elsőrendű színészek pedig az ötödik díjosztálynak megfelelő betegsegélyezési járulékot fognak” kapni, a megállapodással pedig „lehetővé vált a szintársulat minden tagjának biztosítása betegség és baleset esetére”.⁴⁵ A Színészegyesület és az országos hivatalok mellett nagyvonalú mecénások és karitatív szervezetek is igyekeztek segíteni a hadba vonult és állástalan színészeket és ezek családjaikat. A háborús idők egyik legismertebbé vált jótékonyági

⁴² Színészek mint villamoskalauzok. *Budapesti Hírlap* 1914. augusztus 6. 6.

⁴³ Színészek a villamoson. *Népszava* 1914. augusztus 6. 11.

⁴⁴ A színészek. *Budapesti Hírlap* 1914. augusztus 8. 7.

⁴⁵ A színészek és a munkásbiztosító. *Pesti Hírlap* 1914. október 21. 8.

szervezetén, az Augusztus Gyorssegély-alapon⁴⁶ keresztül egy „lelkes adakozó”⁴⁷ ötezer koronát ajánlott fel dr. Bárczy István polgármesternek, hogy

„ez az összeg egy és mindenkorra szóló 50 koronás segélyadományokban a budapesti színházak művészi személyzetének száz olyan tagja között kerüljön szétosztásra, akiknek családjuk van és akik a háboru miatt állásukat veszítették, illetőleg hadba is vonultak úgy, hogy családjuk most inségbe jutott”.⁴⁸

A polgármester kezdeményezésére a főváros a rászorulókat segítő Központi Segítő Bizottságon belül külön „irodalom- és művészetpártoló osztályt” hozott létre, amelynek elnökéül gróf Andrássy Gyulát nyerték meg, alapító gyűlését pedig 1914. október 29-én tartották. Az osztály a háború által sújtott írók, hírlapírók, képzőművészek, festők, szobrászok és zenészek mellett külön a színészeket segítő „színészeti szakbizottságot” állított fel, és a november 13-i ülésen támogatásukra ezer korona előleget utaltatott ki.⁴⁹ A báró Hatvany Lajos és más nagyvonalú támogatók körét bővítették a kilátástalan helyzetbe került kollégáik segítésére hadrendbe álló neves színészek is. A Színészegyesület már egyik augusztusi éjszakába nyúló értekezletén például az a határozat született, hogy

„az összes állásnélkül maradtak, illetve a hadbavonultak hátramaradottainak javára a jelesebb vidéki színészek és színésznők közreműködésével előadásokat tartanak a jobb fővárosi kávéházakban és éttermekben. Az előadásokra külön beléptidíjat nem szednek, hanem a közönség jóindulatára bizzák művészetük díjazását.”⁵⁰

Janovics Jenő, a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója a Színészegyesület rokkantalapjának tízezer koronát adományozott, ez az összeg pedig az egyes jótékony célú előadásoknak köszönhetően gyarapodott.⁵¹

A színészek érdekében született felhívások találtak heves ellenzőkre is. A társadalom jelentős részének állapotát jellemző általános rászorultságot és nélkülözést jól mutatja, hogy egy „ügyvéd-olvasó” a *Pesti Napló*-ban közzétett levelé-

⁴⁶ Szoleczky–Kreutzer 2011.

⁴⁷ A *Fővárosi Közlöny*ből kiderül, hogy az illető özv. Hirsch Jakabné volt. A felajánlott összegből már szeptemberben 3000 koronát utaltak ki 67 rászoruló között. A maradék összegből 58 jelentkező közül végül 17 színész, 21 képzőművész és 4 zenész részesült, fejenként száz, ötven vagy huszonöt koronás segély formájában. Művészek segítése. *Fővárosi Közlöny* 1914. október 19. 11.

⁴⁸ Ötezer korona az inséges színészcsaládoknak. *Pesti Napló* 1914. augusztus 15. 13.

⁴⁹ Az irodalom- és művészetpártoló osztály jelentése. *Fővárosi Közlöny* 1914. december 11. 6; Írók és művészek pártolása. *Pesti Napló* 1914. október 28. 6.

⁵⁰ Az állásnélkül maradt színészek érdekében. *Pesti Hírlap* 1914. augusztus 10. 8.

⁵¹ Dr. Janovics Jenő a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója tízezer koronát adományozott a rokkant alapra. *Színészeti Közlöny* 1916. február 12. 1. Faragó Ödön, a kassai Nemzeti Színház igazgatója pedig egy jótékonyági előadásuk 915 koronás jövedelmét ezer koronára kiegészítve küldte be a színész rokkant-alap pénztárába. A színészek rokkantalapjának gyarapodása. *Színészeti Közlöny* 1916. március 15. 8.

ben nehezményezte, hogy a sajtó túl sokat foglalkozik az állás nélkül maradt színészek és színésznők helyzetével, amikor pedig „nem csupán a „színésznő önnagyságáikra és a színész urakra virradtak rossz idők”.

„Ma az országban ezer és ezer ember szorul segítségre. Tömegesen maradtak állás nélkül. Házi tanítók, nevelők, nevelőnők, irodai alkalmazottak egész légiójának nincs kenyérkeresete. Ügyvédi irodákba – tette hozzá – még véletlenül sem kukkant be egy kliens. [...] Az ügyvédjelöltek és gépirókisasszonyok nagy többsége szintén állás nélkül van. A kereskedelmi alkalmazottak közül is igen soknak fölmondtak.”⁵²

A jelenség mögött, hogy a „lapok csak a színész nyomor enyhítésére indítottak külön akciót” – ami a korszak sajtóját olvasva a legkevésbé sem volt igaz – állítása szerint az újságírók és a tollforgatók gyakori témáját szolgáltató színházi világ hagyományos összefonódása húzódott. A színészek és színésznők ugyanis

„igen jó barátságban vannak az újságírókkal és így az újságírók szívesen megteszik nekik azt a szolgálatot, hogy érdekükben egész külön akciót indítsanak. Hogy azután az a »különleges színész nyomorúság« – tette még hozzá – kiemelése a többi nyomorgó kárával jár, arról az újságíró urak bölcsen megfélekednek.”⁵³

Sokan az utcára került színészek közül is az érdekükben tett minden hivatalos, szervezeti és egyéni kezdeményezés, karitatív akció és lelemény ellenére nyomorogtak. A háborús évek velejárói nem kerültek el a már befutott életpályát, vagy a gyors, látványos sikert maguk mögött tudó neves fővárosi művészeket sem. A népszerűség ellenére az országosan ismert színésznők életében is alapvető változások történtek ezekben az években, noha a mindennapok és egyéni soruk terén jelentős különbségek mutathatók ki közöttük. Sokan elvégeztek egy pár hetes ápolónői szolgálatot, szerepet vállaltak a rászorulókat segítő karitatív akciókban, gyűjtésekben, és többen léptek fel a lábadozó bakák szórakoztatására a hadikórházakban.

Fedák Sári, a ünnepezt színésznő a háború kitörésekor harmincöt éves volt. A küzdelmek kezdete óta gyakran játszott különféle propagandadarabok szereplőjeként és vett részt jótékonyági akciók népszerűsítőjeként, magánélete pedig szinte a színházi magazinok oldalain – és így a nyilvánosság előtt zajlott. A becenevén: „Zsazsa súról” – tette közzé például az *Érdekes Újság* az önkéntes ápolónői szolgálatot vállalt színésznőről padlósúrulás közben készült felvételt.⁵⁴ Fedáknál ez a típusú önkéntesség inkább lehetett a saját maga imidzsét szolgáló szerep és szólt a címlapoknak – igaz, talán sokakat mintakövetésre sarkallva; valójában leginkább anyagilag segítette a rászorulókat. A *Színházi Élet* idézte Rothbart József

⁵² Színész-nyomor és ügyvéd-nyomor. *Pesti Napló* 1914. augusztus 13. 11.

⁵³ Színész-nyomor és ügyvéd-nyomor. *Pesti Napló* 1914. augusztus 13. 11.

⁵⁴ Fedák Sári is ápolónő. *Az Érdekes Újság* 1914. október 18. hátlap.

ezredorvos, a Radetzky-kórház sebészének beszámolóját az ünnepelt primadonna asszisztensi működéséről és nagyvonalúságáról:

„Mindenekelőtt azt kell megmondani, hogy ő nem ápolónő, hanem műtő-asszisztensem. Az összes operációknál ő segítkezik, mindenkit bámulatba ejtő precizitással és ügyességgel. [...] Ideálisabb asszisztentst el se tudnék képzelni. A katonák imádják. Ha a kórházteremben megjelenik, mindenki kikönyököl az ágyból, mindenki látni akarja, beszélni akar vele. A Radetzky-kórházat jóformán ő létesítette. A Röntgen-készüléktől kezdve a legutolsó csipeszig mindent ő vásárolt, *több mint huszonöt-ezer koronát költött eddig erre a kórházra.*”⁵⁵

A bakák – tette hozzá – „istenítik, imádják. Ha ő van benn a műtéténél, nem kapálódnak, összeszorítják a fogukat, nem sírnak, némelyik még vidáman beszélget is a kórház kedvencével, a drága, jó Fedák nénével...”⁵⁶

A háború alakulása, a lehetséges forgatókönyvek és egy-egy ütközet kimene-
telével kapcsolatos esélylatolgatások gyakori visszatérő elemei a világháború idő-
szakában született beszámolóknak és levelezéseknek. Azt, hogy a frontesemények
miatti izgalom mennyire beszüremkedett a mindennapokba, jól példázza, hogy
a hírre, amely szerint Przemysl hosszú ostrom során elesett, Fedák a következő
sorokat intézte párjához, Molnár Ferenchez:

„Ferikém, példátlan fáradt vagyok és ideges, de olyan ideges hogy szeretnék futni
a fenébe. – Przemysl tönkre tett. Ugy járnak az emberek mint az örültek, sírnak az
utcán, az asszonyok meg ájuldoznak. Leírhatatlan ez a lehangothság. Nekem még
könnyű mert te megmagyaráztad, hogy hogy van, és én nem fogom fel olyan tra-
gikusan és én is majd elestem mikor meghallottam. Alig birtunk játszani. Iszonyu
pocsék mesterség ilyenkor a színészet.”⁵⁷

Fedáknál is jobban foglalkoztatta a háború Jászai Marit, aki – naplója tanú-
sága szerint – azt kezdettől fogva esztelen örültségnek tartotta. Majd három évti-
zeddel fiatalabb kolléganőjéhez hasonlóan, ha tehette, ő is sokat jóteknonykodott,
és igyekezett adományaival a sebesült katonák és a rászoruló családok kedvében
járni.⁵⁸ Állítólag annyira azonosult a katonák szenvedéseivel, hogy hálószobájá-
ból kivitte az ágyát és – a fronton szolgáló bakák mintájára – a földön aludt.
A harcok elhúzódásával megszaporoedtak balsejtelmei, egyre inkább úrrá lett rajta
az általános kiábrándultság és a csüggedés.

⁵⁵ Csatangolás. Rothbart ezredorvos Fedák műtő-asszisztenséről. *Színházi Élet* 1915. október 31–
november 7. 6–7. (Kiemelések az eredetiben.)

⁵⁶ Csatangolás. Rothbart ezredorvos Fedák műtő-asszisztenséről. *Színházi Élet* 1915. október 31–
november 7. 6–7.

⁵⁷ Csiszár–Gajdó 2011: 57.

⁵⁸ Most visszaadjuk... – Jászai Mari és a sebesült baka. *Magyar Színpad* 1914. szeptember 4. 2.

„1914. augusztus 1. A szörnyű háború híre remegéssé vált a csontjaimban. Vége az élet minden örömeinek. Kijuthatok-e még ebből a szívszorongásból az éltető levegőre? [...]

1914. augusztus 6. [...] A hátramaradott családok javára ma elküldtem a nagy láncomat. 880 koronát adtam egykor érte. Könnyű szívvel és örömet küldtem. Egyetlen ékszerem volt. Sajnos: a nagylelkűség nem ragadós betegség. [...]

1914. szeptember 18. A Nemzeti Színház felbontotta a szerződéseinket. Mily semmi ez, mily magától értetődő ebben a végítéletidőben. [...]

1915. január 24. A pokol felkerült a földre és úrrá lett rajta. A háború hatodik hónapja tart. A legijesztőbb, a legémelyítőbb, a legagybénítóbb az, hogy az emberek kezdenek közömbösekké válni a háború iránt. Hálátlan hidegen mennek el a sebesültek mellett. Feszülő szívemből szeretnék odakiabálni nekik: – Adjátok oda nekik mindeneteket! Nekik kell köszönnünk, hogy nyugodtan élünk! Hogy *élünk!* [...] Nem érdekel egyéb, csak ezek a drága sebesültek. Csak ezek érzézik, hogy nincsenek elfeledve. Eddig tizenhárom kocsi ételmet, ajándékot, könyvet és cigarettát vittem a gömbutcai kórházba. Ó, bárcsak száz kocsival vihetnék!

1915. február 19. Nap-nap után szavalok a sebesültjeimnek, mindenemet kihordom nekik és mégis úgy érzem, hogy semmit sem teszek. Csak a salakját bírom megtenni annak, amire a lelkem vágyik. [...]

1915. március 30. Minduntalan belém mar a kétségbeesés. Elvesztünk! Ha az orosz nyelv el: megszűnünk létezni mint magyarok. Itt van tehát a vége mindannak, ami az életben szép és jó volt. Nincs remény a szabadulásra. [...]

1917. október 14. [...] A háború megölte a hitemet. Üres, sötét, szomorú a föld. A halottakat sem sajnálom már, hogy nem élhették végig az életüket. Nem ismerték meg ezt a szürke szerencsétlenséget, az életnek kiégett hamuját. A sebesülteket még sajnálom, de dühít, ha látom őket, hogy nem bírok segíteni rajtuk. Nincs semmi kötelék köztem és az emberek között. Senkié sem vagyok. Senkim sincs. Csak akkor jó, ha az ajtót magamra zárom és egyedül vagyok. [...] El kell csüggedni az embernek, ha egyszer érzi az egyes ember semmi voltát ebben a megfoghatatlan, megállíthatatlan mézárásban. [...] Nincs ma erkölcsi erő. Minden hazugság, amire eddig tanítottak.”⁵⁹

A Jászaival egyidős és hasonló presztízzsel bíró Blaha Lujza életében is alapvető változások történtek ezekben az években. A háború előtt pár hónappal a *Színházi Élet* emlékalbummal tisztelgett előtte,⁶⁰ de idős kora miatt a háború alatt már kevesebbet szerepelt, a Korda Sándor által „filmre írt” *A nagymama* főszereplőjeként viszont a háború alatt is zajos sikert aratott. A korszak sajtója többször adott hírt betegeskedéseiről, ami miatt rendszeresen ingázni kényszerült balatonfüredi nyaralója, a főváros és egy-egy gyógyszanatórium között.⁶¹

⁵⁹ Jásza 1927: 209–211; 221–222. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁰ Blaha-album. *Színházi Élet* 1914. április 12–19.

⁶¹ Blaha Lujza felépült. *Pesti Napló* 1914. szeptember 20. 13; Blaha Lujza felgyógyult. *Pesti Napló* 1916. március 31. 11.

Ha tehetne, így is jótékonykodott, a debreceni színháznak például az egyik szép táncjelmezét ajánlotta fel karitatív célokra.⁶² Népszerűségére alapozva kiállt a nők választójogi küzdelme mellett, mondván: „mi magyar nők is kiérdemeltük azt, hogy számba vegyenek bennünket és felruházzanak bennünket ama jogokkal, amelyeket ma kizárólag a férfi élvez”.⁶³ Két éve zajlott a háború, amikor eladni kényszerült füredi villáját is, a háború utolsó éveiben pedig már arról szóltak a hírek, hogy a „nemzet csalogánya” is támogatásra szorul és segítséget szenved cukorban, szénben és tüzelőben.⁶⁴ Többen is a nélkülöző díva segítségére siettek: 1918-ban a *Színházi Élet* Blaha Lujza-számmal ünnepelte hat évtizedes első színpadi debütálását,⁶⁵ Barabás Béla aradi főispán ezer koronát ajánlott fel,⁶⁶ Kolozsváron pedig mozgalom indult egy olyan alap létrehozására, amely „elégedt, boldog öregséget biztosíthatna” az idős színésznő számára.⁶⁷

A sebesült katonák szórakoztatására szolgáló jótékony koncerteken lépett fel Paulay Erzsé és Vízváry Mariska, a Nemzeti Színház művésznői is, előbbi pedig ápolónői minőségben is feltűnt a *Tolnai Világlapja* egyik 1915. januári számában.⁶⁸ De kollégáihoz hasonlóan több hadikórház és hadsegélyező-egyesület javára szervezett jótékonyági hangversenyen vállalt karitatív szerepet a Színművészeti Akadémiát 1914 májusában befejező és a háború kitörését követően csakhamar családfenntartó szerepbe kényszerült Bajor Gizi is.⁶⁹ Sajnálatosan voltak, akiket a segítő akciók és társadalmi összefogás mellett mégis elkerült a figyelem és a reflektorfény. Közéjük tartozott Újházi Ede, aki a háború kezdete óta szűkségben tengődött, támogatói pedig túl későn hívták fel a figyelmet az elhagyott színész kétségbeejtő helyzetére.⁷⁰ Végül „a magyar ábrázoló művészet utolsó klasszikusa” – ahogy a *Pesti Napló* nekrológjában nevezte – elszigetelten, nagy nyomorban halt meg 1915. november 5-én.⁷¹

⁶² Blaha Lujza jelmeze. *Pesti Hírlap* 1915. január 30. 11.

⁶³ A magyar nők választójoga – Gróf Andrássy Gyuláné, Lónyai Sándorné Blaha Lujza nyilatkozatai. *Pesti Napló* 1915. december 19. 11.

⁶⁴ Blahánénak nincs cukra. *Színházi Élet* 1918. január 1–6. 19.

⁶⁵ *Színházi Élet* 1918. január 6–13.

⁶⁶ Ezer korona – Blaha Lujzának. *Pesti Napló* 1918. szeptember 21. 8. A főispán Blaha Lujzához írt levelét, melyet a művésznő „téli szükségleteihez” való hozzájárulásához mellékel, lásd Barabás Béla – Blaha Lujzának. *Magyarország* 1918. szeptember 21. 7.

⁶⁷ Blaha Lujza-alap. *Világ* 1918. október 4. 9.

⁶⁸ Hangverseny a színházak hadikórházában. *Budapesti Hírlap* 1915. január 11. 4; Művészestély a török sebesültekért. *Népszava* 1914. december 27. 8; A tékozló fiú. *Pesti Hírlap* 1916. március 26. 7; Paulay Erzsé, mint ápolónő, lásd a *Tolnai Világlapja* 1915. január 7. 15. oldalán szereplő képet. Mészáros 2014b: 4–5.

⁶⁹ Művész-estély. *Pesti Hírlap* 1916. január 24. 4; Jótékonycélu hangverseny. *Pesti Hírlap* 1916. december 8. 8.

⁷⁰ Újházi Ede nyomora. *Pesti Napló* 1915. október 5. 13; A nyomorba jutott. *Színészeti Közlöny* 1915. október 15. 6.

⁷¹ Újházi Ede. *Pesti Napló* 1915. november 5. 9–10.

SZÍNHÁZ A FRONTON

A fronton, a harcok szünetében a katonák – hacsak tehettek – igyekeztek önfeledt szórakozással tölteni az időt. Gyakran került sor egymás ugratására, humoros jelenetek amatőr előadására és viccelődésre. A tréfás, rögtönzött katonabemutatók célja a kikapcsolódás, a stresszoldás és a hátország színházi világának megidézése volt. Ezekben az alkalmi darabokban a bevonult szakmabeliek is szerepet játszottak. Az esztergomi „huszonhatosoknál” (a 26. gyalogezred) megszervezésre került Károly-hét dekorációi és a műsorprogramja a következő volt:

„Hát még a szinpad! Hogy be volt az rendezve, szőnyeggel, villanyvilágítással (mert itt nem robbant fel a generátor), villamos csengővel, butorokkal, dekorációkkal és egy jó... kellékessel. A következő műsört kétszer adták egy délután 2–4 és 4–6 óráig, de az egyik előadásnak vege sem volt, már ki kellett a »Minden jegy elkelt« táblát akasztani.

A műsor a következő volt:

1. Nyitány: »Ha én király volnék.« Zene.
2. A két nagynéni. Excentrikus bohózat.
3. Vig kuplék. Cigányzenével
4. A három zenész. Humoros zenesketch.
5. Víziók. Dráma 1 felv. Irta: Garvai Á.
6. Négyszög és kör. Zenebohózat.
7. Szerelem a konyhában. Némajáték.
8. Induló.

Erről a színházról el lehet mondani, hogy kellemes, szórakoztató volt és a szereplők úgy játszottak benne, hogy a legelső hadimilliomos feleségének igényeit is kielégítette volna [...]”⁷²

A háború elhúzódása miatt a hadvezetőségben felmerült a gondolat, hogy a harcok szörnyűségeit feledtető és az otthon békebeli világának illúzióját ideig-óráig megteremteni képes, kimondottan katonáknak játszó színházat állítsanak fel. Ugyan a háborúban a katonáknak játszó színházakat a francia hadvezetés alkalmazta először, a bakák pszichés állapotának megőrzését is szolgáló magyar frontszínház létrehozására közvetlen mintát a birodalom osztrák felének azonos törekvései szolgáltattak.

„A bécsi lapok – ahogy ezt az *Est* folyóirat megírta – a minap adtak hirt arról, hogy Bécsben három szintársulat alakult azzal a céllal, hogy a harctérre megy, katonáknak játszani. [...] A honvédelmi miniszteriumban nagy szeretettel dolgozik most a magyar harctéri színház megszervezésén gróf Csáky Károly vezérkari ezredes, a ki már összeköttetésbe lépett a kultuszminiszteriummal s remélhető, hogy a magyar

⁷² Károly-hét az esztergomi huszonhatosoknál a fronton. *Pesti Hírlap* 1918. május 5. 17.

társulat már legközelebb megalakul és elindul a harctér olyan helyére, a hol nagyobb számban vannak tartalékba helyezett magyar csapatok. A hadvezetőség a társulat számára díjtalan utazást, szállítást, kvártélyt és teljes ellátást biztosít, a szegényebb színészek honorálására pedig szintén történik intézkedés. A cél az, hogy a társulatok könnyebb, de nemesen szórakoztató darabokkal néhány kellemes órát szerezzenek a front mögött pihenő katonáknak is.”⁷³

Az intézkedés sikerének köszönhetően 1917 márciusában „Thália kikerült a frontra”. A hadsereg-főparancsnokság kezdeményezésére az Országos Színészegyesület Roboz Elek vezetésével létrehozta az Első Magyar Táborig Színházat. A társulatot az egykori kassai színigazgató, Komjáthy János vezette, tagsága pedig tizenöt – a katonai szolgálat alól korábban felmentett – főből állt, akik tisztí beosztást, fizetést és ellátást kaptak. A tagság katonának számított, külön működési szabályzatuk volt és házirend szerint működtek.⁷⁴ A döntően vidéki – kassai, pécsi, temesvári – tagságú színházhoz karmester, hegedűművész-dalköltő, ügyelő és sűgő is tartozott. Az *Est* folyóirat külön felhívott arra, hogy a vidéki színészek túlsúlya miatt fővárosi kollégák is csatlakozzanak a „gyönyörű és emberséges feladatra”.⁷⁵ A társulat közlekedését különvonat biztosította – ez szolgált a színészek szállásául is –, a keleti frontra indulás előtt pedig tíz napig a fővárosban próbáltak. Első fellépésükre 1917. április 3-án, Lembergben került sor. A repertoár Gerő Károly *Próbaházasság*, Gárdonyi Géza *A bor*, Follinus Aurél *Náni*, Molnár Ferenc *A doktor úr* és Drégely Károly *A kisasszony férje* című színjátékából állt,⁷⁶ de ezeken túl más népszerű darabok és kabarék előadását is tervezték.⁷⁷ Jellemző volt, hogy a tiszteknek inkább intellektuálisabb darabbal, a közkatonáknak pedig kevésbé kifinomult népszínművekkel készültek. A legnagyobb siker mind közül talán Harsányi Zsolt *Szövetségeseik* című darabját övezte, amelynek kávéházi jelentében az egymás nyelvét egyáltalán nem értő magyar huszár és egy német közlegény „beszélgetett el”.

A társulat neve utóbb Magyar Táborig Színházra változott. A frontszínház fellépései csak részlegesen rekonstruálhatók, annyi bizonyos, hogy az elsöprő sikernek köszönhetően végül minden harctéren megfordultak, a keleti front előadá-

⁷³ Magyar frontszínház. *Az Est* 1917. február 24. 4. Cél volt, hogy a magyar társulat ne csak felvegye a versenyt az osztrákkal, hanem ha lehet, meg is haladja annak sikerét. „[A] hadvezetőség kötelességévé teszi a szervezőknek, hogy a magyar frontszínház minden tekintetben kiálhassa az osztrák frontszínházzal a versenyt. A társulat még nincs meg, de a látatlanban ki merjük jelenteni, hogy sokkal jobb lesz, mint a bécsieké” – olvashatjuk a cikk szerzőjének optimista álláspontját. A magyar frontszínház. *Pesti Napló* 1917. március 5. 4.

⁷⁴ „A frontszínház szervezését és rendezését Komjáthy János volt kassai színigazgató vállalta magára. Egyelőre 12–14 tagja lesz a társulatnak és a vidéki színházakat megkeresik, hogy nélkülözhető tagjaikat jelentsék be. A társulat műsorát még nem állították össze, de mindenesetre olyan lesz, hogy necsak a legénység, de a tisztikar is igazi szórakozást találjon benne”. Lásd Frontszínház. *Budapesti Hírlap* 1917. március 9. 7.

⁷⁵ Magyar frontszínház. *Az Est* 1917. február 24. 4.

⁷⁶ Gajdó (szerk.) 2001: 781.

⁷⁷ A magyar frontszínház. *Pesti Napló* 1917. március 5. 4.

sait követően három turnét is szerveztek, a szerb, az olasz és a román fronton is bemutatva előadásait. A déli front helyszínein előadott darabok sikeréről a fővárosi lapok a lelkesedés hangján szóltak.⁷⁸

Az előadásokban kevés díszletet használtak, ebben a szűkös lehetőségek mellett a praktikusság szempontjai játszottak döntő szerepet. Fontos volt ugyanis, hogy a darabok elérjenek a front mögötti kisebb városok és települések színpadain is. A legtöbb esetben viszont közvetlenül a harctér mögött játszottak minimális vizuális kellékekkel és kiegészítőkkal.⁷⁹ A háborús viszonyokat jól jellemzi, hogy előfordult, hogy a többségében barakkokban megrendezésre kerülő előadás egy részét teljes sötétségben játszották – a világítást biztosító fényvetőre ugyanis az ellenség ellen volt hirtelen szükség, így egy időre el kellett szállítani. A társulat élén 1917 nyarától az egyik korábbi tag, Pázmán Ferenc állt, aki az év novemberében szigorú házirendet vezetett be.⁸⁰ Bár elvileg a Frontszínház tagja csak színész vagy színésznő lehetett, Pázmánnak sikerült elérnie, hogy felesége civilként, kisegítőként a társulattal tartson. Utóbb még szerepet is bízta rá, Pázmánné pedig meghálálta a bizalmat: Treszka, a cselédlány megformálásával és vidám dalaival a katonák között nagy sikereket ért el. Akadt, akinek épp ezek a darabok juttatták eszébe a hátrahagyott otthon és az őt hazaváró feleséget.

„Hát nagy lehet az inség otthon, Komadel úr, hogy ezek a fain színészi komédiások ide kigyűttek! [...] Hát ahogy bémentünk már az a sok baka úgy elöntötte az helyet, hogy csak a kemencére kaptathattunk föl. [...] Akkor gyűtt egy bársonykabátos úr és igen barátságos köszöntőt mondott, hogy érezzük jól magunkat [...]. Akkor csak kiugrik egy fejer cseléd, az Treszka, úgy hitták táncolt meg énekel, hát mindjárt esmeg eszembe jutott az én Treszkám ippeg olyan fain stramm cseléd volt a szentem még a szemem is könyvel belé. Ne bőgj komám mondja az Czibula hát nem látod hogy csak színház? De mikor ippeg olyan mint az enyim volt, mondok osztég ahol ni hogy táncol avval az német sógorral.”⁸¹

A frontszínház tagsága gyakran cserélődött, feltehetőleg a finanszírozás akadozása és a feladattal járó nehézségek következtében. 1918 májusában a már hivatalosan is Magyar Frontszínházként működő társulat élére Iványi Dezső került.⁸²

A hivatalos frontszínház mellett jótékony célú előadásokat tartó műkedvelő katonai formációk is alakultak. A 44-es honvédek 1917-ben frontkabarét hoztak létre, Egyed Zoltán újságíró vezetésével a 20. honvédhadosztályon belül front-

⁷⁸ „Valjevóából jelentik: Az első magyar frontszínház most fejezte be szerbiai turnéját. A frontszínház a következő helyeken szerepelt: Belgrád, Kragujevac, Uzice és Valjevó. A lelkes gárda fáradtságot és nehézséget nem ismerve, mindenütt örömet és lelkesedést keltett derék katonáinknál. A színház tagjai most Zimonyon keresztül Kattaróba, Cetinjébe és Szkutariba mennek.” Lásd Magyar frontszínház. *Budapesti Hírlap* 1917. június 13. 9.

⁷⁹ Török József felvételei a Magyar Frontszínházról. *Vasárnapi Újság* 1917. május 13. 312.

⁸⁰ A frontszínház házirendje. ÖSZMI Kézirattár, ltsz.: 56. 678.

⁸¹ Gecse 1917: 51.

⁸² Csiszár–Sipőcz (szerk.) 2014: 10.

színházat állítottak fel, az Operaház frontra került sűgője, Ligeti Aladár pedig a 32. honvédgyalozezredben szervezett alkalmi társulatot.⁸³ A frontszínház mintájára 1917-ben huszonöt fős utazó kabarét is szerveztek, ami különvonattal jutott ki a román frontra. A frontkabaré vezetője Szőke Szakáll (Gärtner Sándor), ismert humorista volt, a társulat tagjai pedig „a kabarék és varieték sok elsőrendű tagja” közül verbuválódtak.⁸⁴ De még 1917 őszén a hadvezetőség „felbuzdulva a frontszínház sikerén” elhatározta, hogy „frontkabarét fog létesíteni” „Budapest legismertebb kabaré-kedvenceiből”, a mulattató társulatot pedig már decemberben útnak akarták indítani.⁸⁵

Az első világháború színházi világának külön típusát jelentik a hadifogoly-színpadok. Bár a hadifogság terén számos azonos vonás volt, az oroszországi hadifoglyok helyzete a rossz bánásmód, a hideg és a betegségek következtében a legrosszabbnak számított. A keleti front fogságba esett és Szibériába került magyar katonái az első világháború alatt több hadifogollyszínházat is létrehoztak. Magyar nyelvű társulat működött Berezovkában, Razdolnojében, Krasnojarszkban, Krasznaja Recskában, Troickoszavszkban, Pjescsankában, Nikolszk-Usszuriskijben és Werchneudinszkben is. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a fogságba került katonák számára a szórakozás és a színház mentális szerepe a frontszínházakéhoz képest is hatványozottan erőteljesebb volt. A hadifogságban bemutatott darabok színvonala ugyan nem vetekedhetett a frontszínházakéval, mégis, nemegyszer igazi művészeti élményt nyújtottak. Ebben szerepet játszott az, hogy működtetői és létrehozó művészei jórészt fogságba került színészek voltak. Mivel színésznők köreikben nem voltak, kurióznak számított, hogy a férfiszerepeket is nők alakították. Egy-egy ilyen „álprimadonnának” valóságos kultusza lett a katonák között, legnagyobb rajongóik ajándékokat küldtek nekik, és fotójukat kitűzték a barakkjuk falára. Az új szerepkör – a női ruhába bújt férfi – illúziója a színpadon remekül sikerült. Az ügyvéd végzettségű Vajda Béla Pjescsankában írt hadifogollynaplója plasztikusan örökítette meg a bizarr képet nyújtó – csipkebugyit húzó, derekukat fűzőbe szorító és az arcukat púderező – primadonnává „vedlő” – álszínésznőket.

„Hányszor támadt bennem a vágy, vajha az otthoniakat ide tudnám egy ilyen előadásra varázsolni; pompásan mulatnának, ahogyan odahaza soha. Én azt nem tudom senkivel sem elhitetni, hogy az itteni szűkös viszonyok között minő tökéletes előadásokban volt részünk és nem tudom senkivel sem elhitetni, hogy »tyukjaink« értsd alatta a női szerepeket játszó bajtársainkat, mennyire tökéletes illúziót tudnak kelteni a szemlélőben. A két primadonnát [...] akik minden tekintetben kiváló aranyos fiúk – olyan szeretet veszi körül, hogy bárki megirigyelhetné őket. Elhalmozzák őket ajándékokkal [...] némelyik előadáson 5-6 torta vándorolt a színpadra. Drága multság mert mostanában nálunk egy torta a cukordrágaság miatt (2R50=6K25f egy kiló

⁸³ Gajdó (szerk.) 2001: 782.

⁸⁴ Elindult az első frontkabaré. *Pesti Hírlap* 1917. április 19. 6.

⁸⁵ Cs. és kir. frontkabaré. *Pesti Napló* 1917. november 16. 9.

cukor) 5 rubelbe, vagyis 13 koronába kerül önköltségi árban. Én láttam Bécsben egy nőimitátort, de mondhatom, amit a mi nőimitátoraink ezekben a darabokban nyújtottak, s különösen Oltóssy, az valóban frappáns. Jól visszaemlékezem Oltóssy első női szereplésére ezelőtt 1 évvel, a nehézségekre, melyekkel akkor még küzdött, nem volt kitől tanulni vagy ellesni a női mozdulatokat és a nő viselkedését elsajátítani s Oltóssy nagy szorgalommal egész a legapróbb részletekig kidolgozott olyan alakítást nyújtott az utóbbi előadáson, hogy bámulatba ejtett bennünket. A legérdekesebb a dologban az, hogy Oltóssy nem is valami kiváló szépség [...] – ő maga egy cvikkeres erősen rövidlátó kopasz fiú s nekem mindig az nyújtotta az igazi kabarét, a mikor a tyukok öltözködését néztem. Szeges bakkancsok, és a vitézségi érdemrendes katonabluz egymás után lekerülnek viselőikről s áttört selyemharisnyákba, csattos női félcipőkhöz bújnak, azután az öltöztetők törülközőket csavarnak a csipőkre, hogy női idomokat kölcsönözzenek nekik, természetesen a csipkés női bugyi és a fűző sem hiányzik, mely utóbbival oly kegyetlenül darázs-karcsúságra vékonyítják őket, hogy előadás után véraláfutások láthatók a testen. Azután következik a kantározás, mely a női mellutánzatot a vendégemlőket tartja, a függőket cérnával kötik a földre, azután rákenik az arcra a szükséges piros és egyéb festékeket, a karokat és mellet természetesen már előzően leborotválták és berizporozták s végül a paróka ráhelyezésével megkoronázzák a művet. Nem mondom, hogy az öltözőben némely pillanatban visszatetszést nem szül a megfigyelőben a megmászhatóan természetesen való erőszakféltel; a kopasz fejű festett arcú férfi női ruhában perverz látvány, de a színpadon az illuzió annyira tökéletes, hogy ott már mindenki csak a nőt látja a két szereplőben. [...] Még egy csodás megfigyelésemről kell számot adnom; a női ruhával együtt a fiukra átragadt a női hiuság is. A két primadonna – pedig egyébként végtelenül szerény fiúk – olyan féltékeny egymás sikerére akár két valóságos előkelő színésznő.”⁸⁶

Rendszerint rendes kotta és szöveggönyv nélkül kellett játszani, gyakran emlékezetből idézték csak fel egy-egy hátszágban futó sikerdarab szövegét, vagy az eredetijéből készítettek fordításokat. A lehetőségeket behatárolta a hangszeres tudás hiánya is, a zenei aláfestést mindig csak a helyi zenészekre lehetett alapozni az elhangzó dalokat rendre hozzájuk – és zenei képességeikhez – igazítva. Az előadásoknak általában alkalmi helyiségek adtak helyet: játszottak fabarakban, tábori ebédlőben, templomban és lakóházban. Krasznójarszkban ugyanakkor külön színházépületet hoztak létre, amelybe zenekari árkot, öltözőt, színpadot és közel ötszáz fős, emelkedő nézőteret is kialakítottak. Itt külön színháza működött a tisztéknek és a legénységnek. Az előadások kellékei és jelmezei a lehető legegyszerűbbek voltak, amiket a bakák általában maguk készítettek. De volt, hogy beszerzésükben a Vörös kereszt működött közre, vagy orosz tiszték nyújtottak segítséget – akik családjukkal maguk is látogatták az előadásokat.⁸⁷

⁸⁶ Vajda é. n.: 149.

⁸⁷ Csíszár–Gajdó 2011: 86.

Ami az előadások nézőközönségét illeti, a hadifoglyok és őreik mellett gyakran előfordult, hogy a környező települések lakói is eljöttek a bemutatókra.

Az előadások általában valamely ünnephez – például karácsonyhoz vagy szilveszterhez – kötődtek, de ahol sikerült a hadifoglyoknak igazi színházépületet felépíteni, ott viszonylag rendszeres előadások zajlottak. Krasznajarszkban Kálmán Imre *Tatárjárás* című operettjét például ötvennél is többször játszották, és 1917 októbere és 1918 márciusa között kilencvenegy magyar nyelvű előadást adtak, amelyeknek – a feljegyzések szerint – harmincezernél is több nézője volt együttesen. A helyi Tiszti Színház utolsó, 1919. április 2-i előadása Molnár Ferenc *A testőr* című darabja volt. Volt, hogy kezdetleges jegyeket, plakátokat, műsorfüzetet is nyomtattak, de előfordult, hogy a táborban színházi újságot is megjelentettek. Az első világháború Szovjetunióba került magyar hadifoglyainak utolsó előadásai – a rendelkezésre álló adatok szerint – 1922-ben kerültek bemutatásra.⁸⁸

* * *

„A színházat átültették az ágyuk [sic!] birodalmába”⁸⁹ – jellemezte az első világháború időszakának színházi életét a *Tolnai Világlapja* szerzője 1917 nyarán közölt publicisztikájában. A háború kitörése új helyzet elé állította a színházi világ addigra kialakult intézményeit. Működtetői és szereplői, direktorok és színészek sem vonhatták ki magukat a hadba vonulás kötelme alól, a színészgárda megcsappanásával sok színház jó időre bezárta kapuit. Az üzleti alapon működő társulatok ugyanakkor épp ezekben az időkben könyvelhettek el komoly sikereket, dacolva a morális elvárások alapján zárva maradt állami színházakkal és ráérezve a közönség részéről a háború idején még fokozottabban jelentkező szórakozási, kikapcsolódási tömegigényre. A besorozások következtében jelentkező színészhiány és a – döntően – fővárosban állást kereső munkanélküli színészek jelensége gyakran egyszerre volt jelen. A színészek mindennapi életét is alaposan felforgatta a háború. Akiket besoroztak, a bakák hétköznapi – természetesen sokkal inkább nem hétköznapi – életét élték, az otthonmaradtak pedig karitatív szerepeket vállaltak, és a kor elvárásainak megfelelően a hadba vonultak családjait segítő és a háborút népszerűsítő – nemegyszer erősen propagandisztikus – előadásokban vettek részt. Thália sajátos intézményei jöttek létre a fronton és a hadifogságban. A harcoló katonákat szórakoztató frontszínház a hátszág békeidőket idéző illúzióját közvetítette, a hadifoglyok között felállított színpadok pedig – mindezen szándékon túl – fokozottan szolgáltak a csüggedés ellenszerül és a fogságba került bakák mentális egészségének megőrzésére. A háborúban a színészek közül is sokan életüket veszítették és „[r]agyogó és halhatatlan sikerrel játszották el azt a szerepet, amelyet csak egyszer lehet eljátszani: az elesett hőst”.⁹⁰ Mire a háború véget

⁸⁸ Gajdó (szerk.) 2001: 785.

⁸⁹ Zita-színház a fronton. *Tolnai Világlapja* 1917. július 26. 4.

⁹⁰ Erődi Jenő: Színészkatona a háborúban. *Színházi Élet* 1916. december 24–31. 26.

ért, a „boldog békeidők” színházi világa is eltűnt, és ahogy az egész országra, a színház világára is elengedhetetlenül az új, megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás és az újjászerveződés feladata várt.

FORRÁSOK

Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet (OSZMI) Kézirattár
Ltsz.: 56. 678. A frontszínház házirendje.

Jászai MARI 1927: *Jászai Mari emlékiratai*. (Sajtó alá rendezte: Lehel István.) Egyetemi Nyomda, Budapest.

Gecse Jankó 1917: Gecse Jankó tisztiszolga levele a harctérről Komadel Jozsó tisztiszolgának Újvárba a frontszínházról. 1917. december 5. In: *A m. kir. 37. honvéd tábortarackos ezred évkönyve 1918*. Budapest.

Maryházi Miklós 1915: Lenni vagy nem lenni... *Színészeti Közlöny* 1915. október 15. 1. Vajda Béla é. n.: *Hadifogolynapló*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fond 154/34.

Az Est, 1914–1917.

Az Érdekes Újság, 1914.

Budapesti Hírlap, 1914–1915.

Fővárosi Közlöny, 1914.

Magyarország, 1918.

Magyar Színpad, 1914.

Népszava, 1914–1915.

Pesti Hírlap, 1914.

Pesti Napló, 1914–1918.

Színészeti Közlöny, 1915–1916.

Színházi Élet, 1914–1918.

Tolnai Világlapja, 1915.

Vasárnapi Újság, 1915–1917.

Világ, 1918.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balázs Eszter 2016: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In: ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 143–165.

- Balogh-Ebner Márton 2006: Az első világháború elsodorta az új Nemzeti Színházat. *Napi Történelmi Forrás* http://napitortenelmiforras.blog.hu/2016/08/18/az_elso_vilaghaboru_elsodorta_az_uj_nemzeti_szinhaszat – utolsó letöltés: 2017. augusztus 20.
- Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.) 2016: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Bödök Gergely 2016: Fény és árnyék. Mindennapi élet az első világháború Magyarországnán. *Rubicon* (27.) 8. 30–43.
- Csiszár Mirella – Gajdó Tamás 2011: Nagy dolog a háború. Az első világháború színháza és közönsége. In: Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *A Hadtörténelmi Múzeum Értésítője* 12. Hadtörténelmi Múzeum, Budapest, 49–61.
- Csiszár Mirella – Sipőcz Mariann (szerk.): 2014: *Színészkatona, fogolyprimadonnák. Frontszínházak, hadifogollyszínházak az első világháborúban*. Országos Színháztörténelmi Múzeum és Intézet, Budapest.
- Dobszay Tamás 2003: Magyarország kulturális élete a dualizmus idején. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Budapest, 486–489.
- Gajdó Tamás (szerk.) 2001: *Magyar színháztörténet II. 1873–1920*. Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténelmi Múzeum és Intézet, Budapest.
- Gajdó Tamás 2014: „Pocsék mesterség ilyenkor a színészet” – Az első világháború színháza – az eufóriától a kiábrándulásig. *Nemzeti* (2.) 3. 40–43.
- Gerő András 2016: Nemzeti részegség – Háborús propaganda a színházban. *Zempléni Múza* (16.) 1. 5–20.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest.
- Kovács Andor 1922: Az Artista egyesület története. In: Békásy Jenő – Seidl Albert (szerk.): *Jubileumi Album a Magyarországi Artista Egyesület 25 éves fennállásának emlékére 1897–1922*. Magyarországi Artista Egyesület, Budapest, 4–26.
- Magyar Bálint 1979: *A Vígszínház története alapításától az államosításig 1896–1949*. Szépirodalmi, Budapest.
- Mészáros Ákos 2014a: A függöny felgördül. *Új Ember* 2014. szeptember 21. (<https://ujember.hu/a-fuggony-felgordul/> – utolsó letöltés: 2017. augusztus 20.
- Mészáros Ákos 2014b: Játék a tűzvonalban – Frontszínházak és fogolyprimadonnák. *Mértékadó* (10.) december 1–7. 4–5.
- Ordasi Zsuzsa 2003: „Színházépület sorozatgyártás” – Gondolatok Fellner & Helmer színházépületeiről egy budapesti kiállítás kapcsán. *Erdélyi Művészet* (4.) 3. 7–14.
- Perczel Olivér 2015: Szórakozás és szórakoztatás a Városligetben 1914–1915-ben. In: F. Toma Katalin – Török Péter (szerk.): *Budapesti hétköznapiak 1914 – A Nagy Háború hátrországának életképei*. DVD-kiadvány. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 127–139.
- Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea 2011: Az Augusztus Gyorssegély-alap tevékenységéről. In: Szoleczky Emese – Závodi Szilvia (szerk.): *A Hadtörténelmi Múzeum Értésítője* 12. Hadtörténelmi Múzeum, Budapest, 17–27.
- Turbucz Péter 2016: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben. Történelmi vázlat. *Jel-Kép* (5.) 1. 81–96.